

3. Ансоф И. Стратегическое управление / Ансоф И. – М. : Экономика, 1989. – 519 с.
4. Корсак К. В. Основи екології / К. В. Корсак, О. В. Плахотнік. – К. : МАУП, 2000. – 238 с.
5. Мікула Н. Єврорегіони: досвід та перспективи / Мікула Н. – Львів : ІРД НАН України, 2003. – 122 с.
6. Бутко М. П. Регіональні детермінанти зовнішньоекономічної діяльності в контексті євроінтеграційних процесів в Україні / М. П. Бутко // Продуктивні сили України. – 2007. – № 1 (002). – С. 84–96.
7. Павлов К. В. Управление экономикой на основе учета воспроизводственных диспропорций / К. В. Павлов // Вісник Акад. екон. наук України. – Донецьк : Юго-Восток, Лтд, 2009. – № 1(5). – С. 65–67.
8. Шемчушенко Ю. С. Екологічна Конституція Землі: від ідеї до практичного втілення / Ю. С. Шемчушенко // Вісник НАН України. – 2007. – № 9. – С. 3–7.
9. Дорогунцов С. І. Сталість розвитку еколого-економічного потенціалу України та її регіонів / С. І. Дорогунцов, А. М. Федорищева // Економіка України. – 1996. – № 7. – С. 4–7.
10. Оскольський В. Про перспективи становлення конкурентоспроможної регіональної економіки / В. Оскольський // Економіка України. – 2007. – Т. 12. – С. 4–11.
11. Поплавський В. Економічні аспекти екологізації / В. Г. Поплавський, Ж. Г. Поплавська // Вісник НАН України. – 2005. – № 10. – С. 26–34.

УДК 353.9:574 (075.8):323.174

Є. Г. Карташов, народний депутат України,
кандидат філософських наук

КОНЦЕПТУАЛЬНІ НАПРЯМИ ФОРМУВАННЯ МОДЕЛІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ЗБАЛАНСОВАНИМ СОЦІОЕКОЛОГОЕКОНОМІЧНИМ РОЗВИТКОМ ТЕРИТОРІЙ

Висвітлено основні глобальні проблеми сучасності, що створюють загрозу як для сьогодення, так і для майбутнього, розв'язання яких вимагає об'єднаних зусиль, спільних дій держави і народів, бо жодна країна не може своїми силами подолати глобальні проблеми, особливо екологічну. Наведено основні принципи і пріоритети екологізації, яка реалізується на трьох рівнях управління: національному, регіональному і місцевому.

Ключові слова: держава; глобалізація; екологізація; моніторинг; природне середовище; соціоекологоекономічний розвиток; стратегія.

The article highlights the key global issues of our time, threatening both for the present and for the future, the solution of which requires the joint efforts of compatible actions of the state and the people, because no country will not be able to solve global problems, especially environmental. The basic principles and priorities “greening”, which is implemented at three levels of government: national, regional and local.

Key words: state; globalization; from environmental monitoring; natural environment; social ecological economic development strategy.

© Є. Г. Карташов, 2013

Постановка проблеми у загальному вигляді (постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями). Проблеми збалансованого соціоєкологоекономічного розвитку та оптимізації соціоєкологоекономічних відносин ще тільки поставлено. Їх розв'язання в науковому і практичному аспектах визначається рівнем теоретичних і методичних розробок у галузі формування екологічно збалансованих систем господарювання, екологізації промислового виробництва і системи управління соціально-економічним розвитком регіонів. Актуальними залишаються питання теорії і практики формування стратегічної соціоєкологоекономічної системи господарювання на рівні конкретного регіону, забезпечення екологічно сталого розвитку в умовах ринкової трансформації економіки України, саморегуляції господарського механізму управління територією, здійснення соціоєкологоекономічних оцінок ресурсного потенціалу території та економічних втрат від незбалансованого природокористування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій (аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття). У фундаментальних працях вітчизняних і закордонних учених, зокрема Н. М. Андрєєвої, О. Ф. Балацького, Б. М. Данилишина, Л. Г. Мельника, П. Г. Олдака, В. О. Паламарчука, Б. В. Прикіна, М. Ф. Реймерса, Є. В. Рюміної, В. М. Сахаєва, В. М. Степанова, О. М. Теліженка, С. К. Харичкова і ряду інших, ґрунтовно досліджено теоретичні питання, пов'язані із загальними проблемами екологоорієнтованого управління, в тому числі з оптимізацією процесів взаємодії економічних та екологічних систем, формуванням наукових основ екологічно сталого розвитку.

Мета (формулювання цілей статті (постановка завдання). Статтю присвячено вирішенню проблем збалансованого екологічного та соціально-економічного розвитку на основі раціонального використання економічного, екологічного і соціального потенціалу регіону з позиції державного управління.

Виклад основного матеріалу (виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів). Питання екології займають важливе місце в політичному плануванні та прогнозуванні, предметом якого є якісно інше майбутнє людства. Так, за оцінками експертів ООН, до 2025 р. кількість населення Землі досягне 8 млрд і для забезпечення їх їжею щорічний приріст виробництва сільськогосподарською продукцією повинен становити 2,5 %, а очікується лише 1,3 %. Такі диспропорції обумовлюють виникнення соціальних конфліктів. Нарощувати параметри, що склалися, вже неможливо, бо ресурси і здатність живої природи до відновлення зовсім не безмежні. Тому потрібна зміна самої парадигми розвитку сучасної технічної цивілізації та її відносин з природою.

Через це нині корінним чином змінилася концептуальна структура, засоби і методи наукового мислення, тобто сформувався абсолютно інший стиль мислення, для якого характерно таке: тенденція до цілісного, системного дослідження різних природних і соціальних процесів; вивчення еволюції та розвитку не тільки окремих систем, але й систем регіональних і навіть глобальних; розкриття внутрішніх механізмів самоорганізації, що лежать в основі всіх процесів розвитку.

Всесвіт існує і розвивається завдяки безперервності відновлення, при цьому не втрачаючи своєї цілісності і стійкості впродовж мільярдів років, доводячи, що природні продуктивні процеси саморегульовані, раціональні та ефективні. За допомогою синергетики вчені спробували описати, пояснити і навіть передбачити поведінку динамічних систем, здатних до самоорганізації. Як зазначив Г. Ферстер, необхідною умовою самоорганізації систем є стан постійного контакту і взаємодії з оточенням. За словами В. О. Цікіна, відкритість системи – необхідна, але недостатня умова для її самоорганізації [1, 49]. Також він констатував,

що самоорганізація та розвиток відкритої системи – це наслідок саме її нестійкості, яка досить часто виступає умовою стабільності та динамічного розвитку [1, 50]. Окрім того, самоорганізація завжди пов'язана із взаємодією всіх елементів системи, інколи навіть хаотичною [1, 7, 51].

Г. О. Бачинський виділив три стадії взаємодії суспільства та природи [2, 9–11]:

1) принципом природокористування був економічний, коли критерієм ефективності господарської діяльності вважалося здобуття максимальної економічної вигоди за мінімальних витрат;

2) природоохоронна діяльність мала благодійний характер;

3) критерієм ефективності господарської діяльності стало отримання максимальної економічної вигоди за умов збереження динамічної рівноваги соціоекосистем та їхніх територіальних складових.

З принципу нелінійності розвитку можна стверджувати таке:

– існує багато шляхів розвитку, людство має право вибирати оптимальний, тобто “оптимальний шлях розвитку треба вибирати, його потрібно обчислювати, ним потрібно управляти”;

– але кількість таких шляхів нескінченна, тому знання обмежень і принципів заборони надзвичайно цінне для людства;

– людина може описати, розрахувати бажані, оптимальні для себе сценарії подій.

Таким чином, Всесвіт, будучи дуже складною системою, здатний сам себе будувати, структурувати, потрібно лише правильно визначити бажані для людини тенденції саморозвитку. “Розуміння способів дії на складні системи і наслідків таких дій – кінцева мета їх досліджень” [3, 79–92].

П. Г. Олдак зазначив: “Вищою метою всіх форм людської діяльності слід визнати процвітання суспільства на необмежено довгий відрізок часу”. Виживання людства зі всією гостротою поставило завдання переходу до нового рівня розвитку цивілізації, що ґрунтується на неухильному дотриманні принципу збереження природи.

До того ж А. Ф. Бекон писав, що насправді людина не може нічого іншого, як тільки з'єднати тіла природи. Решту природа зробить усередині себе. І, як зазначив Б. В. Прикін, це відповідає дійсності, оскільки еволюційний процес розвитку природи завжди підтримує рівноважний і стійкий стан між біологічними істотами і середовищем під час розвитку адаптаційних явищ.

Отже, потрібне утвердження нового типу культури і стратегічного мислення – виробничих систем, націлених на отримання можливої ефективності за повного збереження стійкості природних систем (екосистем). Поняття “екосистема” обґрунтував у 1935 р. англійський еколог А. Тенслі, в 1982 р. доповнили М. Ф. Реймерс і О. В. Яблоков. У загальному вигляді “екосистема – співтовариство живих істот і середовище його існування, поєднане в одне функціональне ціле за допомогою взаємозалежності і причинно-наслідкових зв'язків, які існують між окремими екологічними компонентами” [4]. Найбільшою глобальною екосистемою є біосфера [5, 13–14]. Ю. Одум зазначив, що “екологія вивчає рівні організації ... від організмів до екосистем”. Усі екосистеми нижчого рівня виступають елементами систем більш високого рівня, тому дана ієрархія повинна забезпечувати єдність та ефективність усіх дій. Предметом екосистемології є вивчення [5, 30]:

– структури екосистем;

– взаємозв'язків між структурними компонентами (блоками, підсистемами) екосистем;

– функціональних показників екосистеми та її окремих структурних блоків, швидкості екологічних процесів, їх спрямованості, тривалості й господарської ефективності;

– особливостей і механізмів самоорганізації, саморегуляції та самозбереження екосистем, їх внутрішнього речовинно-енергетичного та інформаційного обміну, показників

неентропійності, стійкості до зовнішніх природних та антропогенних чинників, стабільності існування в часі та просторі;

- міжкосистемних взаємозв'язків і міжкосистемного речовинно-енергетичного та інформаційного обміну як основи стійкості й стабільності мегаекосистем і біосфери;

- можливостей і розмірів використання природних ресурсів екосистем для народно-господарських потреб без зменшення або руйнування їхнього екологічного потенціалу та з цілеспрямованою орієнтацією на реалізацію ідей сталого розвитку;

- масштабів і наслідків антропогенних змін у структурно-функціональній організації екосистем;

- структурно-функціональних особливостей та ефективних способів створення штучних (аграрних, лісових, водних, урбаністичних тощо) екосистем та ефективного підтримання їхніх функцій;

- теоретичне обґрунтування структури, програми, методів і параметрів екологічного моніторингу в екосистемах різних ступенів організації;

- генезису та історії розвитку екосистем;

- моделювання та прогнозування екологічних процесів.

М. Ф. Реймерс [6, 107, 108, 110] нарахував понад 30 “екологічних законів”, принципів та правил, що відображають і характеризують не тільки особливості функціонування, а й динаміку екосистем, що сформульовані у працях Ю. Одума, В. І. Вернадського, М. Ф. Реймерса та ін. Це закон послідовності фаз розвитку, закон внутрішньої динамічної рівноваги, закон еволюційно-екологічної незворотності, закон спрямованості потоку енергії, закон толерантності тощо.

Уперше поняття “екорозвиток” сформулював М. Стронг, генеральний секретар Першої Всесвітньої конференції (Стокгольм, 1972). Під “екорозвитком” розумівся екологічно орієнтований соціально-економічний розвиток, за якого зростання добробуту людей не супроводжується погіршенням місця існування і деградацією природних систем.

Сталий розвиток (Концепцію сталого розвитку прийнято на Конференції ООН в 1992 р. в Ріо-де-Жанейро) – це такий розвиток, який задовольняє потреби теперішнього часу, але не ставить під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби. Суперечливість терміна полягає в тому, що в одному понятті об'єднано два слова, які мають внутрішній протилежний зміст: “сталий” передбачає рівновагу, а “розвиток” можливий тільки за умови постійного виведення системи з рівноважного стану. Таким чином, стійкий розвиток за своїм внутрішнім змістом передбачає перманентне відтворення так званого стану гомеостазу (динамічної рівноваги), з періодичною зміною його рівня, коли б відбувалося постійне з'ясування суперечностей між внутрішніми компонентами системи і зміна параметрів не виходила б за межі катастрофічних трансформацій. “Сталість” можна розглядати і як здатність утримувати рівновагу, і як стабільність, тобто здатність не змінюватись або підтримувати певні стійкі темпи руху. А це означає, що, зважаючи на підтримку добробуту людини за допомогою функцій життєзабезпечення, головним завданням виступає підтримка нескінченного існування людини як біологічного виду. Оскільки можливий інший сценарій – розвиток природи без участі людства як одного з численних елементів.

Нині все різноманіття уявлень про можливі шляхи подальшого розвитку цивілізації умовно можна поділити на 3 групи: біоцентризм, антропоцентризм і сталий розвиток (табл. 1).

Оскільки задоволення життєво важливих потреб людини (соціальна складова) відбувається за допомогою економічної діяльності, ми бачимо, що проблема забезпечення сталого розвитку безпосередньо пов'язана із соціальними та економічними складовими. А це

означає, що формується соціоекологоекономічна система, яка складається з трьох пов'язаних між собою підсистем: екологічної, соціальної та економічної.

Соціоекологоекономічна система – це поєднане функціонування соціальної, екологічної та економічної систем, що володіє емерджентними властивостями, які не зводяться до суми властивостей окремих елементів.

Як зазначає Л. Г. Мельник, будь-яка система для свого довготривалого сталого розвитку потребує: організації в просторі; організації в часі; забезпечення стійкості або рівноваги окремих своїх елементів; спрямованості розвитку; рушійної сили.

Відповідно до цього формуються групи принципів організації суспільства для забезпечення сталого розвитку: принцип “екологічної республіки” (суворий контроль і обмеження разом зі свободою розвитку); принцип “екологічної спадкоємності поколінь” (забезпечує єдність поточних, тактичних і стратегічних цілей суспільного розвитку); принцип “екологічної стійкості” (передбачає рівновагу трьох підсистем); принцип “екологічної мети” (формування екологічно орієнтованої мети); принцип “екологічної мотивації” (обумовлюється відтворення мотивів розвитку трьох підсистем).

Таблиця 1

Шляхи подальшого розвитку цивілізації

Шлях розвитку	Біоцентризм	Сталий розвиток	Антропоцентризм
Основний принцип	Людина для біосфери	Людство + біосфера = = гармонізація відносин	Біосфера для людини
Панівна філософія	Біосфера – єдина система, що має здатність до самоорганізації. Людство – частина біосфери	Розвиток людства у згоді із законами розвитку біосфери	Біосфера – джерело ресурсів для задоволення зростаючих потреб людства
Шляхи досягнення цілей розвитку	“Назад до природи”. Надання біосфері можливості відновлення своїх функцій шляхом відмови від благ цивілізації	Усвідомлені обмеження на споживання ресурсів біосфери. Задоволення потреб з урахуванням можливостей біосфери	Забезпечення “процвітання” людства за рахунок технологічного і технічного прогресу

Стійкість трьох підсистем (екологічної, економічної та соціальної), складових соціоекологоекономічної системи, не є однаковою, а саме найбільшу стійкість має екологічна система, найменшу – економічна [7]. Якщо вибирати пріоритетами розвитку економічні цілі, то вся система потрапляє в нестійкий стан.

У даний час стан системи характеризується неприпустимим рівнем навантажень на екологічну підсистему. Цей рівень небезпечний виникненням криз, катастроф. Переведення системи в стан сталого розвитку характеризується врахуванням екологічних обмежень, лімітуючи величину навантаження на екологічну підсистему, і поступовим доведенням антропогенної дії до рівня гранично допустимих відхилень, за якого максимально знижується ризик виникнення критичних і катастрофічних явищ.

Думки про досягнення гармонії соціальної, економічної та екологічної підсистем як основи сталого розвитку можна характеризувати визначенням Люка Хенса: “Сталий розвиток” – це:

- соціально орієнтоване задоволення культурних, матеріальних і духовних потреб людства;
- економічна спроможність, яка передбачає здатність “сплачувати” за свої власні потреби, не виходячи за рамки доходу;
- екологічно стійка, довготривала підтримка здатності екосистем до життєзабезпечення.

“Екогармонізм” визначається як гармонічне узгодження й поєднання соціальних, екологічних та економічних цілей функціонування і розвитку соціоекологоекономічних систем різного ієрархічного рівня. Саме екогармонізм має стати не тільки основою економічного розвитку за певних соціальних та екологічних обмежень, але й основою життя людства як такого.

Причини занепокоєння з приводу екологічної ситуації, що склалася, різні, їх можна поділити на дві групи – тактичні і стратегічні. У тактичному плані побоювання викликає зростання втрат унаслідок дорожчання виробництва продукції через збільшення вартості сировинних ресурсів, добування яких зміщується у все більш важкодоступні райони, збільшення втрат робочого часу через зростання захворюваності, збільшення витрат на охорону здоров’я, рекреацію тощо, які об’єктивно зростають у зв’язку з погіршенням якості природного середовища. І тому очевидно, що зростання втрат унаслідок забруднення природного середовища об’єктивно сприяє уповільненню темпів розвитку суспільства, породжує істотні труднощі у виконанні поточних економічних і соціальних завдань. Проте ще більше занепокоєння викликають можливі стратегічні наслідки забруднення навколишнього середовища. У разі збереження сучасних темпів зростання населення та економічного розвитку в найближчі десятиліття відбудеться виснаження природних ресурсів і погіршення якості навколишнього середовища, які спричинять масову загибель людей і неминуче скорочення обсягів виробництва. Це доводить, що від цілісності стихійних зв’язків між суспільними структурами і природними комплексами ми повинні перейти до управління розвитком біосоціальної системи (суспільство – виробництво – навколишнє середовище) на планетарному, національному та локальному рівнях. І всі стратегії, що розробляються на цих рівнях і спрямовані на досягнення економічного та соціального добробуту, повинні ґрунтуватися на екологічній безпеці. Таким чином, необхідно ввести екологічну складову розвитку в рамки соціоекономічних систем, тобто параметри, що розглядалися раніше як зовнішні, тепер зобов’язані стати внутрішніми. Такі відносини мають довгостроковий характер, що обумовлює необхідність застосування методів стратегічного управління [8]: метод системного підходу; методи стратегічної діагностики; методи експертних оцінок; методи стратегічного аналізу; методи статистики.

Традиційні підходи до ухвалення стратегічних рішень, правила планування соціально-економічного розвитку і проектування господарської діяльності (які не враховують компоненти природного середовища і надзвичайно повільної відновлюваності порушених екосистем) уже себе вичерпали та не мають можливості запобігти виникненню нових екологічних проблем, тим самим ще більше погіршують несприятливу ситуацію. Екологічний підхід перебуває у стадії розробки, що пов’язано з недостатнім вивченням впливу природних і антропогенних чинників на природні механізми стабілізації навколишнього середовища. Тому він поки що не може забезпечити достатнє наукове обґрунтування вибору стратегії сталого розвитку. У цих умовах орієнтиром під час формування методології вироблення стратегічних рішень у галузі сталого розвитку повинен стати принцип екологізації не тіль-

ки економіки, а й соціальної сфери. Масштаби і характер людського впливу повинні бути адекватні і не перевищувати функціональну ємність природних екосистем, щоб не порушувати екологічну рівновагу та одночасно розвивати соціально-економічні перспективи розвитку як держави в цілому, так і його складових: регіонів, міст, підприємств [9; 10].

Під поняттям “стратегія” розуміються довгострокові плани керівництва організації, які спрямовані на поліпшення її позицій, задоволення споживачів і досягнення перспективних цілей. У табл. 2 відображено розвиток цього поняття та його характеристика за допомогою екологоорієнтованого підходу.

Стратегія необхідна на всіх рівнях управління (не тільки для конкретного підприємства, а й для окремих регіонів і країн, а також на глобальному рівні) для того, щоб визначити, в якому напрямі слід розвиватися. Правильно розроблена стратегія, місія, цілі та завдання є основою розвитку соціоєкологоекономічної системи [11]. Стратегічна мета екологізації – збалансоване розв’язання проблем збереження навколишнього середовища, раціонального використання природно-ресурсного потенціалу і завдань соціально-економічного розвитку на користь нинішнього і майбутніх поколінь.

Таблиця 2

Вихідні поняття загального категоріального поля теорії стратегічного розвитку за екологоорієнтованим підходом

Автор і визначення	Характеристика (переваги і недоліки)
А. Чандлер: стратегія – метод встановлення довгострокових цілей організації, програм її дій і пріоритетних напрямів розвитку	Якщо розглядати на всіх рівнях розробку екологічних довгострокових цілей, то немає можливості швидкого реагування на постійні зміни екосистеми
М. Портер: стратегія – спосіб реакції на зовнішні можливості й загрози, внутрішні сильні і слабкі сторони	Екологічна спрямованість стратегії допоможе як підприємствам, так і регіонам і державам отримати переваги перед конкурентами, але екологічна підсистема повинна бути основою для економічної, а не навпаки
М. Мінцберг: стратегія – послідовна, узгоджена та інтегрована структура управлінських рішень	Можливе застосування, але тільки для контролю виконання екологічних заходів, показників тощо
М. Хамель: стратегія – спосіб розвитку ключових конкурентних переваг організації	Конкурентоспроможність забезпечується, але відбувається варварське споживання ресурсів для її підтримки
М. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоурі: стратегія – детальний комплексний план, призначений для того, щоб забезпечити здійснення місії організації та досягнення її цілей	Комплекс екологічних заходів необхідно розробляти з урахуванням усіляких сценаріїв розвитку та орієнтуватися в основному на екологічну підсистему
А. Томпсон: стратегія – набір дій і підходів до досягнення заданих показників діяльності	Одна з найбільш здатних до орієнтації на базову екологічну систему, але потрібно дуже чітко визначити генеральну мету

Екологічна стратегія – розрахований на перспективу спосіб дій та порядок розподілу пріоритетів і ресурсів для досягнення екологічних цілей як базових (комплексний план діяльності, який розробляється на основі творчого науково обґрунтованого підходу та призначається для досягнення довгострокових глобальних цілей). Стратегічними цілями називають специфічні результати діяльності, яких необхідно досягти в довгостроковій перспективі, їх можна зарахувати до “цілей розвитку”.

Основні принципи і пріоритети екологізації [10]: збалансоване розв’язання економічних, соціальних та екологічних проблем; пріоритет охорони здоров’я населення; збереження сприятливого навколишнього середовища, його функцій життєзабезпечення; реабілітація територій після традиційного природокористування; пріоритет екологічної безпеки при ухваленні політичних і господарських рішень; забезпечення безпеки населення і територій при загрозі й виникненні надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру; обов’язковість аналізу й оцінки негативного впливу на компоненти природного середовища господарської та іншої діяльності, відмова від реалізації проектів, якщо їх наслідки непередбачувані для навколишнього середовища, врахування віддалених екологічних наслідків; стимулювання інвестицій у природоохоронну діяльність; забезпечення відвертості й доступності інформації про стан природного середовища, його забруднення на основі розвитку моніторингу.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Глобальні проблеми сучасності створюють загрозу як для сьогодення, так і для майбутнього, а тому для їх подолання потрібні об’єднані зусилля, спільні дії всіх держав і народів, бо жодна країна не може сама подолати глобальні проблеми, особливо екологічну. Поява терміна “глобальна екологізація” цілком закономірна. Цей термін означає процес співпраці між державами та об’єднання їхніх зусиль у сфері охорони навколишнього середовища.

Корінним чином за останні роки змінилася концептуальна структура, засоби й методи наукового мислення, тобто сформувався абсолютно інший стиль мислення, для якого характерно таке: тенденція до цілісного, системного дослідження різних природних і соціальних процесів; вивчення еволюції та розвитку не тільки окремих систем, але й систем регіональних і навіть глобальних; розкриття внутрішніх механізмів самоорганізації, що лежать в основі всіх процесів розвитку. І лише при переході на екологічні пріоритети розвитку та підпорядкування економічних цілей соціальним інтересам, система різного рівня ієрархії (світ – держава – регіон – підприємство) переходить у стан сталого розвитку.

Список використаних джерел:

1. Цикин В. А. Философские проблемы синергетики : монография / В. А. Цикин. – Сумы : Слобожанщина, 1997. – 146 с.
2. Бачинский Г. А. Социозкология: теоретические и прикладные аспекты / Бачинский Г. А. – К. : Наук. думка, 1991. – 152 с.
3. Курдюмов С. П. Синергетика – теория самоорганизации / С. П. Курдюмов, Г. Г. Малинецкий // Компьютеры, модели, вычислительный эксперимент. – М. : Наука, 1988. – С. 18–137.
4. Екологічна енциклопедія : у 3 т. / [редколегія : А. В. Толстоухов (головний редактор) та ін.]. – К. : Центр екологічної освіти та інформації, 2006. – Т. 1: А-Е. – 432 с.
5. Голубець М. А. Екосистемологія / М. А. Голубець. – Львів : ПОЛЛІ, 2000. – 315 с.
6. Реймерс Н. Ф. Природопользование : (словарь-справочник) / Н. Ф. Реймерс. – М., 1990. – 637 с.

7. Расторгуев В. Н. Теория болевых точек планеты как методология политического планирования / В. Н. Расторгуев // Устойчивое развитие. Наука и практика. – 2002. – № 1. – С. 24–36.

8. Кузенко Т. Б. Тактичне і стратегічне планування економічної безпеки підприємства / Т. Б. Кузенко // Актуальні проблеми економіки. – 2004. – № 3 (33). – С. 142–151.

9. Інституціоналізація природно-ресурсних відносин: [монографія] / за заг. ред. М. А. Хвесика. – К.: Інститут економіки природокористування та сталого розвитку, 2012. – 400 с.

10. Кваснюк Б. Системне дослідження економічної стратегії Української держави / Б. Кваснюк, С. Романеско // Економіка України. – 2005. – № 1. – С. 94–95.

11. Сталій людський розвиток: забезпечення справедливості: [національна доповідь] / кер. авт. колективу Е. М. Лібанова; Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи. – Умань: Візаві, 2012. – 412 с.